

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫНА ТАРИХИ ТАЛДАУ

О.С. Серікова

Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: oral_09.09@mail.ru

Бұл мақалада қазақ халқының тарихындағы кеңес дәуірінен бергі жазу үлгісінің өзгерістері мен оны қабылдаудың өзіндік қарама-қайшылықтары туралы таныстырмақпын. Қазақ халқы КСРО құрамында болған жылдары жазуды ауыстыруға байланысты екі реформа жүзеге асырылды. Бұл өзгерістерді алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері, түркі тілдес халықтардың тілдік ерекшеліктерін ескере отырып тарихи сараптау жұмыстарын жан- жақты жүргізіп рухани мәдениет сахынасына латын әліпбиін әкелді. Халық ағарту саласының өкілдері, қалың бұхара арасына насихат жұмыстарын жүргізе отырып латын графикасын енгізуге елеулі еңбек етті. 1940 жылы «Латындандырылған» қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы заң өз күшіне енген соң халық арасына орыс графикасы (кириллица) қолданысқа ене бастады.

Латын әліпбиіне ауысу еліміздің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттігін арттыра отырып, дамыған елдермен жақсы қарым- қатынас орнатудағы ықпалы зор болмақ.

Түйін сөздер: қазақ тілі, реформа, латын әліпбиі, Араб әліпбиі, орыс графикасы, Кеңес дәуірі

Елбасымыз өзінің 2012 жылы 14 желтоқсандағы «Қазақстан -2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқының жолдауында «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. Біз, 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керек [2].

Қазақстанда XX ғасырдың 20-40 жылдарында жазуды ауыстыруға байланысты екі реформа қабылданды. XX ғасырдың бірінші жартысында Түркия, Иран, Әзірбайжан, Қазақстанның алдыңғы қатарлы ғалымдары лингвистикалық саралау негізінде араб жазуы түрік халықтар тілінің табиғатына сәйкес еместігін дәлелдеді.

XIX ғасырдың 60-65 жылдары Әзірбайжан драматург, жазушысы, қоғам қайраткері, ғалымы Мырза – Фатали Ахундов араб әліпбиін латын әліпбиіне көшіру туралы алғаш бастама көтерді. XX ғасырда Әзірбайжанның алдыңғы қатарлы интеллигенция өкілдері араб жазуын латын графикасына өзгерту жұмыстарына белсене кірісті.

1922 жылдан бастап түрік халықтары жазуын реформалауына түрткі болған Әзірбайжан ғалымдары еді. Осы жылдан бастап Әзірбайжанда латын графикасына көшуге дайындық жұмыстары басталып арнайы комитет құрылды. 1922 жылы Әзірбайжанның жаңа әліппе комитеті «Жаңа жол» деген газет, 1923 жылдан бастап мектептер үшін оқулықтар, әдістемелік құралдар, әдебиеттер жарық көрді.

1923 жылы қазақтың зиялы қауым өкілдері латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшуге ұсыныс білдірді. 1923-1927 жылдар аралығында жаңа әліпбиге көшу мәселесі төңірегінде пікірлер талқыланды.

1925 жылдан бастап Қазақстан мектептерінде, мемлекеттік мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» ұйымдастырыла бастады. Түрлі тақырыпта тезистер құрастырылып, газеттерге мақалалар жарияланды. 1925 жылы Н.Төреқұловтың «Жаңа әліпби туралы» кітабы жарық көрді.

Осы реформа қабылданған соң, ағарту саласындағы ғалымдар 1925 жылы Әзірбайжандықтарға латын графикасына көшу тәжірибелерімен бөлісу туралы ашық хат жолдады [3].

1926 жылы ақпан айында Баку қаласында Бүкілодақ І - түркі тілдес халықтарының съезі өтті. Осы жиынан кейін КСРО-ның барлық түрік тілдес халықтарын латын графикасына ауыстыруға шешім қабылдады.

Түркі халықтарын латын әліпбиіне көшіру мәселесі бойынша конференциялар, пленумдар, түрлі бағыттағы басқосулар мен жиындар өтті.

Бүкілодақтың І- түрікшілер құрылтайында оқу, жазу, тіл жұмыстарымен шұғылданған алдыңғы қатарды интеллегенция өкілдері бас қосты. Араб әліпбиін қолданаушылар да, араб графикасының тиімділігін дәлелдеумен болды.

Осы съезде сөз алған А.Байтұрсынов араб графикасының тиімділігін тілге тие кетіп, латындандыруға қарсы шықты.

А.Байтұрсынұлы өз баяндамасында былай деді: «Әліп –би деген- тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы.Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп- би жақсы болмақшы.

Түрік жұртының 90%-ы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді.Әрқайсысының араб әрпімен жасалған хат мәдениеті бар.

Араб әрпін латын әрпіне ауыстыру мәселесі қозғалғаннан бері көп адам екеуін салыстырып, терең қарап, артық- кемін тексеру, зерттеуге түсті.Ескі әріп те жеткілікті дәрежеде терең тексеріп, терең зерттелді. Сол терең зерттеу арқасында екі әріптің де бұрын назар салынбай,еске алынбай көп сындары мен сипаттары көзге түсті

Екі әріптің де теңестіріп, артық- кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразының табан тірейтін нәрселері мыналар болуға тиіс.

1. Тіл дыбысына жеткілікті – жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы?
5. Үйретуге, сауат ашуға қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Әуелі, тіл дыбысына жеткілікті болу, болмау жағынан салыстырып қарайық.

Латын әрпінен өзгертпестен алдық дегенде 15 әрпін- ақ алған.Басқа әріптерді өзгертіп алып отыр. Және «ң» мен «й» дыбыстарына ойдан шығарып «п» және «j» таңбаларын алып отыр.

Бұған қарағанда тіл дыбысына жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық болып шықты.» деп өз сөзін қорытындылай отырып, латын әліпбиінің қазақ жазуының сахынасына шығуына өз қарсылығын білдірді [4].

Съез қорытындысы бойынша латын әліпбиін енгізу жұмысы дауысқа салынып 7 дауысқа қарсы 101 дауыспен латын графикасын қолдаушылар басым түсті.Латын графикасының негізінде жасалған жаңа түрік әліпбиін қолдану туралы жарлыққа қол қойылды.

1927 жылы Н.Нұрмақов төрағалық еткен «Жаңа әліппешілер қоғамы» құрылды.Сондай – ақ қоғам белсенділері Телжан Шонанов, ҒаббасТоғжанов, Ораз Жандосвтар жұмыс атқарды.

«Жаңа әліппешілер қоғамы» мақсаты

1) Латын графикасын халық арасына таратудың тиімді, барлық дұрыс идеяларын бір жүйеге келтіру.

2) Латын әліпбиін тез меңгеру үшін халық арасында үгіт – насихат жұмыстарын жүргізе отырып ересектер мен жастарды сауаттандырып, жаһандық мідениетке қадам басу.

1928 жылы 9-12 желтоқсанда Қызылорда қаласында Қазақстан жаңа әліппешілерінің өлкелік тұңғыш конференциясы өтті.Конференцияда алдыңғы қатарлы интеллегенция өкілдері, латын әліпбиіне көшу барысындағы атқарылған жұмыстар мен Жаңа әліпби орталық комитетінің есепті баяндамалары тыңдалды.

Латын графикасына көшуге байланысты атқарылған жұмыстар барысында Араб жазуын қолдаушылар қатарынан қатты сынға ұшырады. Қазақтың алдыңғы ағарту саласындағы өкілдері А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы араб графикасының тиімділігін дәлелдеуге тырысты.Бірақ, 1928 жылы І – Бүкілқазақстандық конференциясында латыншылар, қазақ әліпбиіне негізделген латын графикасының қоғамға қажеттілігін дәлелдеп берді.

1928 жылы 18-23 желтоқсанда Қазан қаласында Одақтың жаңа әліпби комитетінің III отырысы өтті. Бұл пленумға Қазақстан, Өзбекстан, Татарыстан, Қырғыстан, Түркіменстан және т.б. түрік елдерінен делегаттар келіп, жаңа әліпби тұрғысында бірнеше жағдаяттар талқыға салынды [3].

1928 жылдың желтоқсанында Қазақ Орталық Атқару комитетінің 6 отырысының IV сессиясында латын графикасын мемлекеттік жазу ретінде қабылдап латын графикасын толықтай енгізу уақытын 1931 жылдың 1 желтоқсанына дейін ұзартылды.

1929 жылы 7 тамызында КСРО Халық Комиссарлары мен КСРО Орталық Атқару Комитетінің төреалқаларының шешімімен толық енгізу жөніндегі қарар қабылданды [4].

Латын графикасы негізінде жасалған қазақ әліпбиі «Еңбекші қазақ» және «Советская степь» газеттерінде жарияланды. Латын әліпбиін халық арасына тарату және ересектер мен жастар арасында латын графикасын жедел түрде тарату жұмыстары қарқын алды. Осы латын әліпбиінің жұмысын қадағалаушы орталық ХКК-сі, 1930 жылы жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті КСР Одақтың ОАК – нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтың орталық комитеті болып құрылды.

Орта Азия Халық ағарту комитеті 1940 жылға дейін жұмыс жасап, КСРО түрік халықтарының жазуы ретінде орыс графиксы енгізілгеннен кейін таратылды.

1930 жылы 23 қаңтарындағы ХКК- нің қарары негізінде барлық баспасөз басылымдары, газеттердің мұқабасы латын әрпіне көшірілді. «Жаңа мектер», «Жаршы», «Қызыл әскер» газеттері де латын әліпбиі негізінде жаңалықтар таратты. 1930 жылдың ақпан айынан «Әйел теңдігі», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет» сияқты мерзімді басылымдар түгелдей латын әліпбиіне көшірілді [5].

ҚазАКСР үкіметінің жарлығына сәйкес латын әліпбиін жаппай енгізуді жүзеге асыру бағдарламасы негізінде қалың бұқара халыққа латын әліпбиін үйрету үшін үлкен жұмыстар жүргізілді. Орыс мектептерінде V сыныптан бастап қазақ тілі міндетті пән ретінде енгізілді. Ал, 1928-1930 оқу жылынан бастап орыс мектептеріндегі қазақ тілі пәні толығымен латын әліпбиіне көшірілді.

Қазақстандағы латын әліпбиін жасау жұмыстары, Бүкілодақтың орталық жаңа әліпби комитетіне ұйымдастырылған білікті тілшілер мен тіл мамандарына жүктелді. Жаңа әліпбидің үлгісімен жүзеге асыру жолдары ұзақ уақыт бойы баспасөз беттерінде, конференциялар мен БК(б) съездерінде, пленумдар мен митингілерде пікірталас тудырды. Латын әліпбиі енгізілгеннен ұзақ уақыт араб әліпбиі де қолданыста болды. Осылайша латын әліпбиі білім, мәдениет, ғылым салаларына біртіндеп ене бастады.

«Латындандырылған» қазақ жазуын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы 1940 жылдың аяғында заң қабылданды.

Ресей Федерациясы қазақтарға орыс тілі арқылы үлкен әсерін тигізді. Орыс тілі этносаралық мақсатқа қызмет еткеннен ресмей тіл бола алды. Қазақ мектептерінде оқу бағдарламалары орыс әдеп – ғұрыптарының құндылықтарымен байытылды. Оқушылар Ресей мен Украинаға орыс тілін үйренуге және зерттеу жұмыстарына жіберіліп отырды [6].

1940 жылдың 10 қарашасында Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің V сессиясында орыс әліпбиіне ауыстыру туралы шешім бірнеше жылға шегіндірілгенмен, орыс емес халқтар кириллицаны толықтай меңгеріп алған болатын. Қазақстанның баспасөз беттерінде жарық көретін мақалалар латын және орыс әліпбиі негізінде әзірленіп отырды. Бұл халықтың орыс графикасын тез игерулері үшін жасаған жұмыстары еді.

Қазақ тілінің жаңа алфавиті кириллица негізінде құрылды, ол үшін орыс алфавитінің 32 әрпіне 9 ерекше әріптер қосылды (ә, ө, і, ң, ғ, ү, ұ, қ, һ).

Орыс әліпбиін енгізуде негізгі екі мақсат болды. Оның бірі – түбі бір түрік тектес халықтардың бір- бірінен алыстатып, өз тарихтарын жою болса, екінші мақсат түркі тілдес халықтардың келешек ұрпақтарын орыстандыру саясатын жүзеге асыру үшін жүргізілген жұмыстар еді.

Ұзақ уақыт жүргізілген реформалар нәтижесінде халықымыздың сауат ашу, тілік дамуына, рухани мәдениетіміздің көркейуіне кері әсерін тигізбей қоймады. Әсіресе, орыс графикасына көшу барысында жасалған қысым қазақ тілінің үндестік заңы арқылы тіл бұзылуына, дұрыс сөйлеу мен жазу емлесіндегі қайшылықтарға әкеп тіреді. Біздің ана тіліміз өзге туыстас тілдерге ұқсамайтын үндестік заңына бағынады. Амал не, тіліміздің де, грамматикамыздың да орыстануына шеттен келген кірме сөздер, әсіресе орыс тілі және сол арқылы үндіевропа тілдерінен енген сөздер үндестік заңына бағынбасын деген солақай саясаттың ықпалы әсер етті [7].

Қай халықты алып қарасақ рухани мәдениеттерінің хатқа түсіп келешек ұрпақтарына жеткізуді қалайды. Әр халық өз тілдерінің жойылып кетпеуі үшін жұмыс жасайды. А. Байтұрсынұлы: «Егер тіл жойылса, ұлт та жойылады» деген сөзі бар.

Қазақ халқы да тарих сахнасында жазба мәдениеттің әр түрлі сатысынан өтті. Біздің елімізде латын әліпбиіне қайта оралу туралы қоғамдық көзқарастарды 1994 жылы көтерген болатын. Содан бері қарай бұл өзекті мәселе көптеген ғылыми конференциялар мен дөңгелек үстелдерге арқау болды. Бұл көкейкесті мәселеге қоғам белсенділері мен қарапайым халық өз ойларын ашық түрде жеткізе отырып, латын графикасын енгізу туралы бастамаға қолдау білдірді.

Бұл күнде латын әліпбиі Еуропа, Африка және Америка құрлықтарының көптеген мемлекеттерінің жазу жүйесіне негіз болып отыр. Бүгінде оқырмандардың кең аудиториясы латын алфавитін пайдаланады, ал кейінірек латын әліпбиінде жазылған жұмыстар әлемді қазақ мәдениетімен жақынырақ танысуға мүмкіндік береді.

Жаңа әліпбиге көшу Қазақстанды түркітілдес халықтардың әлеуметтік-мәдени ортасына қайтару мүмкіндігін туғызады, түрік тілдес халықтарымызды жақындастырады және елдер арасындағы өзара түсіністікті нығайтады. Кеңес дәуіріндегі кириллдік графиканы дамыту барысында бірқатар қателіктер жасалды, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері ескерілмеді, көптеген сөздер мен терминдер орыс тілінен қазақ тіліне біріктірілген. Бұл қателіктер назарға алынып, мүмкіндігінше қазақ тілінің жаңа графикасын қалыптастыру кезінде түзетілуі керек.

Бүгінде әлем халқының 80%-ы латын графикасын пайдаланады. Әртүрлі елдерде тұратын қазақтар бір тілде сөйлеседі, бірақ жазу кезінде түрлі графиктерді қолданады. Латын әліпбиіне көшкеннен кейін біз жаһандық кеңістікте белсенді түрде сөйлесе аламыз. Менің ойымша, біздің еліміз тек алға жылжып, әлемдік қауымдастықпен бірге тұруға тиіс, сондықтан біз осы қадамды жасауымыз керек, оған көп қоғам дайын [8].

Жаңа алфавитке өту жаһандық ақпараттық кеңістікке кіруді кеңейтеді. Қазақ тілінде әлемнің кез келген нүктесіндегі кез-келген гаджетке жазуға болады. Бұл жалпы латындық сценарийдің арқасында батыс тілдерін жеңіл меңгеруге ықпал етеді.

Демек, осы уақытқа дейін қоғам назарында болған көкейкесті оқиғаның пісуі әбден жетті және ең бастысы, біздің қоғам латын графикасына деген заманауи бетбұрысқа ешбір асығыссыз әрі тиянақты дайындалып алды. Осының нәтижесінде, қоғамдық пікір де ескеріле отырып, Елбасымыз Н. Назарбаев қазақ тілінің латын графикасына өтуі туралы нақты пайымын, 2017 жылғы Жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруының басталғанын хабарлап, сол Жолдауды іске асырудың нақты тетіктерін өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы мен Бурабайда «Хабар» агенттігіне берген сұхбатында түбегейлі айқындап, мемлекеттік тіліміздің латын графикасына кезең-кезеңімен өту жолдарын біржолата түйіндеп берді. Сондықтан Елбасының бұл тиянақты ұстанымы күллі халқымыздың көкейінен шығып, қоғам тарапынан жаппай қолдау тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050 Стратегиялық қалыптасқан мемлекеттік жаңа саяси бағыты. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы 2012 жылғы 14 желтоқсан.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017 жыл.
- 3 Хұсайын К.Ш., Нысанбаев Ә., Бұрханов К.Н., Қасқабасов С.А., Әбусейітова М.Қ., Нұрланова Н.Қ., Айдарханов М., Құнанбаева С. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. Алматы: Арыс, 2007.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 400-402 б.
- 5 Әміржанов Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. Алматы. 2010
- 6 Төрекүлов Н. Жаңа әліппе. Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліппе. М.: СССР халқының орталық баспасының қырғыз секциясы, 1924.
- 7 Dotton, Zura. (2017) Language Policy and Language Planning in Kazakhstan: About the Proposed Shift from the Cyrillic Alphabet to the Latin Alphabet. The University of Arizona. <http://hdl.handle.net/10150/621896>
- 8 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы, 2010.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕФОРМЫ АЛФАВИТА СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

О.С. Серикова

магистрант 2 курса специальности «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы, email: oral_09.09@mail.ru

Данная статья описывает изменения в произношении и написании на протяжении истории казахского народа, описывается процесс перехода к новым типам написания и противоречий в их восприятии. За годы пребывания Казахстана в составе СССР были осуществлены две реформы по смене письменности. Сначала ведущие деятели языка изучили лингвистические особенности тюркского языка и основываясь на этом историческом опыте ввели латинскую графику. В 1940 году, после вхождения в силу закона о переходе к «латинизированной» казахской письменности на новый алфавит на основе русской графики, было положено начало использованию кириллицы. Переход на латиницу повысит конкурентоспособность нашей страны на мировой арене и окажет большое влияние на установление дружеских взаимоотношений с развитыми странами.

Ключевые слова: казахский язык, реформа, латиница, арабский алфавит, русская графика, Советская эпоха

HISTORICAL ANALYSIS OF ALPHABETIC REFORM OF THE SOVIET KAZAKHSTAN

O.S. Serikova

Master student of the 2nd year of study, specialty 'Preschool education and upbringing'
Kazakh State Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty, email: oral_09.09@mail.ru

In the years when the Kazakh people were part of the USSR, two reforms related to the translation of writing were carried out. Representatives of the foremost intelligentsia, having comprehensively conducted a historical analysis taking into account the linguistic peculiarities of the Turkic peoples, introduced the Latin alphabet to the scene of spiritual culture. Representatives of the public education, conducting propaganda among the wide population, made a significant contribution to the introduction of the Latin script. In 1940, according to the the law on the shift of "Latinized" Kazakh script to a new alphabet based on Russian graphics, Russian graphics (Cyrillic) came into effect. Transition of Kazakh language to the Latin script will contribute to improving the competitiveness of our country on the world stage and the establishment of good relations with developed countries.

Keywords: Kazakh language, reform, Latin alphabet, Arabic alphabet, Russian graphics, Soviet era